

Lovas Borbála

Panicus terror

A mezőkeresztesi csata korabeli forrásokban

2004-ben jelent meg Orlovszky Géza gondozásában a Régi Magyar Költők Tára XVI. századi sorozatának 12. kötete. A kötetben többek között szerepel Baranyai Decsi János verses históriája, a *Török császárok krónikája*.¹ Az 1597-re datált költemény szerzője sorra veszi a török szultánok magyarországi és erdélyi hadjáratait is, többek között Buda elfoglalását, Eger ostromát, Szigetvár megvételeét, majd tovább haladva a történelemben, eljut a pár évtizeddel későbbi tizenöt éves háború hadi eseményeihez. Sajnos a históriának épp ez a része igen töredékesen maradt fenn, a még viszonylag olvasható és értelemezhető szöveg Székesfehérvár és Fülek 1593-as ostromával szakad meg, ezek után nagy hiátus következik.² Ebben a körülbelül húsz, ma nem ismert versszakban kaphatott helyet a mezőkeresztesi csata is, mely az elhúzódó háború sorsfordító összecsapása volt. Ahogy Orlovszky Géza a históriához fűzött jegyzetekben rámutatott, Baranyai Decsinek a „törökellenes harc ügye szinte a rögeszméjévé vált”.³ Így nemcsak ez a verses munkája, de törökellenes harcokra buzdító fennmaradt beszéde is erről tanúskodik,⁴ melyben többször is felemlgeti Eger 1596-os elestét, és ide sorolható krónikája is, melyben többek között a mezőkeresztesi csatáról is megemlékezik.⁵

Nálam sokkal szakavatottabbak beszéltek már a mezőkeresztesi csata történetéről, legbővebben Tóth Sándor László néhány éve megjelent monográfiájában.⁶ Emellett talán érdemes e tanulmányban is röviden összefoglalnunk a csata előzményeit és menetét. A mezőkeresztesi ütközet során hatalmas lehetőséget szalasztott el a szövetséges keresztény császári-fejedelmi sereg. A háború legjelentősebb nyíltmezei ütközetének felemás kimenetele világossá tette, hogy a háború nem egyetlen összecsapás után fog véget érni, ahogy azt is, hogy a szembenálló felek katonai erejük tekintetében nincsenek előnyben vagy hátrányban. A csata azt is megmutatta, hogy az oszmán birodalom nem tudja rohamszerűen maga alá gyúrni a keresztény csapatokat. A másik oldalon, a politikai, diplomáciai aktivitás erősödése nem tudta rávenni a keresztény szövetségeseket a harcokban való meghatározó részvételre. A veszített csata után a császári oldalon a diplomáciai próbálkozások a következő hónapokban nagyon aktívvá váltak, ám a következő év során ezen próbálkozások teljesen kifulladásra, Erdélyben pedig e vereség vezetett többek között Báthory Zsigmond újabb lemondásához.⁷

¹ Régi magyar költők tára 12. XVI. századbéli magyar költők művei, 1587–1600 (Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek), kiad. Orlovszky Géza (Bp: Balassi Kiadó), 2004, 505–529.

² Uo., 512–513.

³ Uo., 734.

⁴ BALÁZS Mihály, MONOK István, VARGA András, „Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból”, *Lymbus* 2 (1990): 37–100.

⁵ Ld. pl: BARANYAI DECSI János, *Magyar históriája 1592-1598*, kiad. KULCSÁR Péter (Budapest: Helikon, Európa, 1982).

⁶ TÓTH Sándor László, *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború* (Szeged: Belvedere Meridionale, 2000).

⁷ Bővebben ld.: KRUPPA Tamás, *A kereszt, a sas és a sárkányfog: Kelet-közép-európai törökellenes ligaterek és küzdelmek a Báthory-korszakban (1578–1597)*, *Collectanea Vaticana Hungariae* tom. 5. (Budapest–Róma: MTA-PPKE "Lendület" Egyháztörténeti Kutatócsoport–Gondolat, 2014), 8–9, 355, 357, 403 etc.; Valamint: CAROLINE FINKEL, *Osman's Dream: The history of the Ottoman Empire* (New York: Basic Books, 2005), 175, 191, 198.

1595-ben III. Murád halála után fia, III. Mehmed lépett trónra viharos körülmények között, és 1566 óta elsőként döntött úgy – melyben jelentős politikai nyomás is segítette –, hogy Szulejmán szultánt követve személyesen is részt vesz a magyarországi harcokban. A szultáni sereg 1596 nyarán lassan kezdett el Magyarország felé vonulni. Első nagy állomásuk Belgrád volt, ahol még az a terv volt sokak előtt ismeretes,⁸ hogy a két részre szakadó sereg egyik fele Bécs ellen, míg a másik, kisebb fele Erdély és Havasalföld ellen vonul, hogy ott a korábbi megállapodásoknak évek óta ellenszegülő „Erdel-oglu”-t, vagyis Báthory Zsigmond fejedelmet megbüntessék. Hogy Erdélyben tartottak ettől a lehetőségtől, jól mutatja, hogy az adatok szerint Drinápolytól kezdve figyeltették a török seregek vonulását.⁹ A megfigyelésre küldött erdélyi kémek közül kettőt azonban Nisnél karóba húzták a törökök.¹⁰ Ennek mondanak ellent török történeti források és angol követi beszámolók, melyek szerint már a hadak megindulásakor egy rövid hadjárat tervével indultak Eger felé.¹¹ A mezőkeresztesi csata előjátékának tekinthetjük Eger várának 1596-os elestét, mely után az Egertől nem messze lévő síkon vonult fel egymás ellen az oszmán haderő és (a csatában először és utoljára egyesülő) Habsburg-magyar és erdélyi seregek java. Számos visszaemlékezés, beszámoló maradt fenn a több napig tartó ütközetről, ami nem is csoda, mivel a szemben álló felek teljesen kiszámíthatatlan viselkedése hosszú ideig foglalkoztatta már a korabeli közvéleményt is. A harcok és csatározások október 22-én kezdődtek, majd a végső ütközetre október 26-án került sor. Nagy szerepet kapott a történetekben a két tábor között húzódó mocsaras patak, melynek nevén még a korabeli források is vitatkoznak.¹² Ez a patak, ahogy Miksa főherceg leírja, víz és mocsár volt, mely mind az oszmán, mind a keresztény seregek átkelését nehezítette, csatarendjüket veszélyeztette, egyben a csata során elválasztotta a két tábor. Bár a harcok meghatározó része az oszmán tábor oldalán folyt, mindkét tábor szerepet kapott a hirtelen megfutamodásokkal tarkított összecsapásokban. A végső csata során először a Habsburg-magyar seregek kerekedtek fölül, visszaverve a törököket a mocsaras folyón át saját táborukba, és onnan is megfutamítva őket,

⁸ A Bécs lerohanását tervező, és a tizenöt éves háborút 1593-tól taktikailag és fizikailag is irányító Szinán nagyvezír 1596 áprilisában Nándorfehérváron elhunyt, de hadjáratának tervei sokáig megvalósulni látszottak. Ám utódja, Damad Ibrahim pasa inkább a diplomáciai területen volt eredményesebb, és végül, a hírek szerint a szultán óhajára, a grandiózus tervet leegyszerűsítve egy rövidített hadjáratban Eger ellen vezette az oszmán hadakat, melyre a fennmaradt jelentések és beszámolók szerint a hatvani vár ostrom alá kerülésének híre miatt határozta el magát. Bár 1596 és 1601 között háromszor töltötte be a nagyvezíri posztot, első kinevezése épp a mezőkeresztesi csata utáni napon szakadt meg az ütközet kimenetele miatt.

⁹ A Fenyvesi László által elemzett kémjelentések is ezt támasztják alá. Többek között ez olvasható a Nándorfehérvárig vonuló szultáni sereggel kapcsolatban a Báthory Zsigmondhoz címzett levélben: „Kegyelmes Urunk, az itt való hírek és állapotok felől azt írhatjuk Felségednek, hogy mikoron a pogány török császár személye szerint Drinápolyhoz jutott vala, akkoron küldöttünk vala táborába bizonyos embereinket oda, hogy a császár hadát valóságosképpen megkémlelnék. [...] Indulatját pedig a császárnak, hova legyen, a kémek bizonyosan hozták meg, hogy Bécs alá menne. Azt megvevén, mind az egész Németországot elpusztítja, rabolja. Onnat megtérvén, Erdélyt s Havasalföldet úgy vegye meg, és a Dunán által menvén, Drinápolyban teleljen.” FENYVESI László, „Felséged küldje főkapitányát hadaival miközinkbe...”, *Honismeret* 13 (1985): 30.

¹⁰ Edward Barton később részletesebben is bemutatandó jelentésében írja a következőket az esetről (Samuel PURCHAS, *Hakluytus Posthumus or Purchas his Pilgrimes. Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells by Englishmen and Others*. Vol. 8. (Cambridge: CUP, 2014), 307): „The sixe and twentieth, passing along the River side, on the high way, wee found two men most miserably put to death, having each of them a stake thrust in at his Fundament, through his bodie, and so out by his necke [...]. The eight and twentieth, we came to a Towne, called Neesa, and a little before our coming to the same, we saw two men staked as aforesaid, who were Transilvians, came purposely to spie and view the Campe.”

¹¹ Bővebben ld.: FODOR Vera, „Angol tudósítás Eger ostromáról és a mezőkeresztesi csatáról”, *Hadtörténeti közlemények* 101 (1988): 554–555.

¹² Istvánffy Csincse pataknak hívja, míg Illésházi János Sárnak nevezi, későbbi szakirodalmak szerint talán a Latorpatak és a Kócsi-víz összefolyása volt.

ám ahelyett, hogy győzelemre vitték volna a csatát, végül megfordult a szerencse, és a keresztény seregek fejvesztve menekültek el a csataterőről, ami Murád és az oszmán seregek keserűes győzelméhez vezetett.¹³ A vereség fő okát a beszámolók szerint abban kell keresnünk, hogy a keresztény seregek, amikor elérték a török tábor, annak gazdagságától és fényűzésétől lenyűgözve fosztogatásba kezdtek, ahelyett, hogy folytatták volna a török seregek üldözését, és győzelemre vitték volna a csatát, majd a visszaforduló török seregek miatt pánik tört ki, a gyalogság jelentős része elesett, és a had további komoly összecsapás nélkül elmenekült.

A mezőkeresztesi ütközetről szóló korabeli beszámolók a csata alatti történések részleteire is rávilágítanak. A fennmarad egykorú török leírások, angol követjelentések, valamint magyar nyelvű és magyarországi források, levelek, visszaemlékezések szövegéből így egy sokszínű képet kapunk, melynek fókuszpontjába a csapatok zavarát és menekülését állíthatjuk.

Az oszmán csapatok részéről több török történetíró is megörökítette a csatát, többen közülük szemtanúként is részt vettek az ütközetben.¹⁴ A török történetírók közül Ibrahim Pecsevit és Kjátib Cselebit szokták említeni és idézni. Leírásaik megegyeznek abban, hogy a táborban elszabaduló fosztogatókat első körben nem a hivatásos katonák, hanem a sátrakban megbúvó szakácsok, segédek, szolgák támadták meg, fegyverként használva mindent, ami a kezük ügyébe került, késeket, rudakat, baltákat. A megzavarodó német és magyar katonák menekülési kísérletét látva ezután fordult vissza a török sereg jó része. Azt is leírják, hogyan szemlélte Mehmed a visszatámadás előtt a menekülő török csapatokat, és tanácsadója javaslatára hogyan kezdett el imádkozni segítségért.¹⁵ E jelenetről készült festmények nagy népszerűségnek örvendtek később Konstantinápolyban.

Edward Barton angol követ küldöttségével a szultáni sereghez Belgrádnál csatlakozott.¹⁶ E küldöttség tagja volt Thomas Glover is, aki beszámolót írt a csata után pár nappal.¹⁷ Glover nem csak arról tudósít, hogy a csata legkritikusabb pillanatában hogyan öltötte a szultán magára Mohamed próféta köpenyét, három nyilat löve az ellenség felé, de azt is elmeséli, hogy járták be a csatateret és a keresztény tábor az ütközet után. A nyugat-európai szemmel írt beszámoló szerint az első csatározások után menekülni kényszerülő török sereget

¹³ A táborok leírását és a csata pontos helyszínének ismertetését és térképekkel való bemutatását ld.: TÓTH Sándor László, *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború* (Szeged: Belvedere Meridionale, 2000), 210–254.

¹⁴ Bár a források esetében kimutatták, hogy azok egymásra, és más korabeli leírásra támaszkodnak, vagyis a szerzők nagyobb része nem volt személyesen ott az ütközetben, a leírások így is igen beszédesek. A szövegeket ld.: *Török történetírók*, Tom. I–III., kiad. (I–II:) THÚRI József, (III:) ford. KARÁCSON Imre, kiad. SZEKFÜ Gyula, Monumenta Hungariae Historica IV.3. (Budapest: MTA, 1893–1916), III: 134–138; III: 261–262.

¹⁵ A keresztény beszámolók nem igazán ezt a részletet emelik ki a történetből. Egyesek szerint a törökök visszaszorítása alatt III. Mehmed elmenekült a csataterőről a harcok közben. Baranyai Decsi szerint már az ütközet előtt Szolnokra küldték, nehogy baja essen.

¹⁶ Az angol követ jelentéseiről számos tanulmány megjelent, az egyik legutóbbi munka alapos összefoglalóval: VÁRKONYI Gábor, „Edward Barton konstantinápolyi angol követ jelentése az 1596. évi szultáni hadjáratról”, *Levéltári Közlemények* 73 (2002/1–2): 177–198. Ugyancsak a témához tartozik: VÁRKONYI Gábor, „Az angol diplomácia és az erdélyi fejedelemség a tizenöt éves háború időszakában”. In: *Fortuna vagy Fatum arnyékában? Fejezetek az Erdélyi Fejedelemség történetéből* (Kolozsvár: Komp Press Kiadó – Korunk, 2014), 49–71.

¹⁷ A forrást Fodor Vera publikálta 1988-ban: FODOR Vera, „Angol tudósítás Eger ostromáról és a mezőkeresztesi csatáról”, *Hadtörténeti közlemények* 101 (1988): 551–561. Az eredeti tudósítás a Samuel Purchas által publikált *Hakluytus posthumus* sorozatban jelent meg a 17. században. Újabb kiadása: Samuel PURCHAS, *Hakluytus Posthumus or Purchas his Pilgrimes. Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells by Englishmen and Others*. Vol. 8. (Cambridge: CUP, 2014), 304–320. A leírás azért is érdekes, mert pl. Istvánffy Miklós azt állítja, hogy az elmenekülő török katonák között volt „Erzsébet angol királyasszony követe” is.

a keresztény csapatok még teljes harci rendben követték, és behatoltak a török sáttortáborba, amit a szultán félelemmel szemlélt. Emiatt vették rá emberei a három nyílvesző kilövésére.¹⁸ Ekkor az egyik oldalon görög harcosok érkeztek a szultán megsegítésére, a másik oldalon pedig a tatárok úgy megijesztették a keresztény lovasságot, hogy azok a gyalogosokat és tüzérséget otthagyva elmenekültek, így a védtelen gyalogságot a török katonák lekaszabolták. A leírás további része a másnapi tábori szemléről szól. A követ szerint, ha a keresztény sereg csak a táborában maradt volna és azt védte volna, mivel annak elhelyezkedése több mint ideális volt, kifáraszthatta volna a tehetetlen oszmán sereget, és nagy károkat okozhatott volna neki. Míg a török történetírók azt tartották legfontosabbnak megjegyezni, mennyi ágyú, fegyver és lőszer került török kézre, az angol követ, bár megemlíti a fegyvereket, a leghosszabb felsorolást az élelmiszerről adja. Mint írja, „búzát, ételt, kenyeret, vaját, sajtot, szalonnát, kolbászt, marhahúst, és más élelmiszereket” hagytak az elmenekülők a táborban.¹⁹ Ez azért is érdekes részlet, mert mint korábban a török táborral kapcsolatban megírta, azoknak olyan kevés élelmük és takarmányuk volt, hogy öt napnál tovább nem tudtak volna maradni.

Miksa főherceg, a Habsburg oldal főparancsnoka nemcsak 1597-ben írt emlékiratában,²⁰ hanem a csata után pár nappal, 1596. október 28-án Kassáról Rudolf császárnak küldött jelentésében is hosszabban beszél a csatáról.²¹ A két visszaemlékezés jellegénél fogva eltérő. A levélben objektív leírást próbál adni a császárnak az erőviszonyok alakulásáról a csata közben. Szavaiból az is kiérződik, hogy maga sem teljesen érti, hogy történhetett a megfutamodás. A török táborból visszahúzódott tatárokkal kapcsolatban Miksa megjegyzi, hogy „az ellenség nem csekély kishitűséget mutatott”.²² Ugyancsak leírja a mocsáron átkelő és csatarendbe álló német, magyar és erdélyi csapatok támadását, a szultán megfutamodását, majd így jellemzi a keresztény hadak mozgását: „Az ellenünk visszamaradt nép pedig immár mindenütt hátrálni kezdte, midőn a váratlanul, úgy az én mint a főbbek mindegyikének reménysége ellenére, s a nélkül, hogy erre az ellenség által kényszerítve lennének, néhány száz huszár és néhány zászló német lovas az ellenség hátrálásával egyidejűleg szintén visszafordult, még pedig nemcsak maga, hanem rövidebb ezután az egész német és magyar lovasság, mintha csak világos és komoly parancsra történnék, egyetemesen visszafordult, s engem [Miksa főherceget], lövegeinket és gyalogságunkat cserbenhagyva, futásnak eredt. [...] Mindenki kiabálta ugyan, hogy meg kell állni, de azért mindenki teljes erővel és buzgósággal futott a tábor felé, ott is, valamint körülötte rémületet terjesztvén és a hadi nép futását idézvén elő.”²³ Miksa a menekülés fő kiváltójának a török táborban fosztogatni kezdő gyalogságot tartotta. A főherceg beszámol veszteségeikről is. Mind ő, mind serege elhagyta a lövegeket, a teljes lőszerkészletet és az összes málhát, sátrat, élelmet. A levélből az is kiderül, hogy végül is Miksa sem tudta, hogy hogy végződött a csata. Rudolfnak azt írja, hogy bár előtte az ellenség szándéka ismeretlen, még pár napig Kassán marad.

¹⁸ „[...] and he with his Bow and Arrowes shot thrice, and as some say, slue three Christians.”

¹⁹ „There was all their Ordnance left behind them, and much Armour which the Christians that fled cast away, to goe with more speed when the Turkes pursued them so neere. [...] There was left great store of Wheat, meale, Bread, Butter, Cheese, Bacon, Sausage, Beefe, and other provision.”

²⁰ „Miksa főherczeg emlékirata az 1596 évi mezőkeresztesi csatáról. A m. tud. akadémia tört. bizottságának másolat gyűjteményéből”, *Magyar Történelmi Tár* 4/1 (1900): 551–567.

²¹ GÖMÖRY [Gusztáv], „Miksa főherczeg jelentése Rudolf császár és magyar királyhoz a mezőkeresztesi csatáról”, *Hadtörténelmi Közlemények* 5 (1892): 394–399.

²² Uo.: 396.

²³ Uo.: 397–398.

Egy német frank lovag Kassáról október 28-án Augsburgba Johann Jakob Fuggernek küldött levelében²⁴ leírja az október 26-i hadi eseményeket: „Mi [vagyis a frank lovasság] a jobb, a szászok a közép és az erdélyiek a bal oldalon támadtunk. Az ellenséget derekasan megtámadtuk, és nemcsak a mocsáron és szoroson át, hanem az egész síkságon át a táborába szorítottuk. Itt az ellenség után iramodtunk, és az ellenség hátára olyan lövöldözést és pacskolást vittünk végbe, hogy azt nem is lehet elegendőképpen leírni.”²⁵ Visszaemlékezése szerint az ellenség táborában a német gyalogság, valamint a magyarok és a szabad hajdúk is zsákmányolni kezdtek. Ezután leírja, hogy hirtelen janicsárok törtek a zsákmányolókra, akik a kötelekbe gabalyodva próbáltak hátrálni, ám a lovak elbotlottak, és a katonák megfutamodtak. Azok, akik még csatarendben álltak, látták a fejvesztett menekülést, és elkezdtek hátrálni. A frank lovag azt is írja, hogy a kialakult káoszban csak ők maradtak harcolni, míg a magyarok és erdélyiek menekülni kezdtek.²⁶ Azt is hozzáfűzi, hogy a nagy bírvágy és a katonák rabló természete a bátor férfi szíveket asszonyi gyöngeségüvé változtatta. S hogy bár a törökök nem jöttek visszafelé át a mocsáron, a magyarok mégis elfutottak, de előtte még kifosztották a németek málhás kocsijait és táborhelyét, majd a hegyeken át elmenekültek. Ugyanezt írja a cseh, bajor és sváb ezredekről is. Az erdélyiek pedig eközben szép csöndesen összepakoltak, felkerekedtek, és Tokaj felé útnak indultak. Ezt onnan is tudja, hogy pár órát velük együtt lovagolt, és mint megjegyzi, mivel senkinek nem fordult meg a fejében, hogy vissza kéne térni a harctérre, szép lassan szétoszlott a sereg az út során. Így összegzi a végső ütközetet: „Ha a táborban maradtunk volna, akkor a harcmezőn is urak maradtunk vala. Abból az okból, hogy mi még éjjel elfutottunk, az ellenség táborában nagy tüzeket gyújtott, [...] de eközben egész népével szintén fölkerekedett, és épp oly módon menekült, mint mi. Ilyesmi nem történt még a világon, mióta az áll. Ilyen csatában, ilyen sereggel.”²⁷

Bornemisza Gergely kapitány a csatáról szóló levele egy héttel az összecsapás után, 1596. november 2-án kelt Bartosfalván (ma Bartošovce, Szlovákia). Levelében ő is részletesen leírja a csatát, és az ütközet közben mindkét fél fejvesztett menekülését, melyet így nevez: *terror panicus*.²⁸

²⁴ GÖMÖRI Gusztáv, „Egykorú német tudósítás a mezőkeresztesi csatáról”, *Hadtörténelmi Közlemények* 5 (1892) 552–558.

²⁵ Uo., 555.

²⁶ Ahogy írja (Uo., 555): „A magyarok kopjájukat nemigen törték el a harcban, futás közben inkább a földben, néhány pedig kardját a halottak vérében festette meg.”

²⁷ Uo., 557.

²⁸ A latin nyelvű levél eredetije ma a londoni British Library Cotton gyűjteményében található (Cotton MSS Vespasian, F., I. 48.). Kiadása: *Magyar Történelmi Emlékek V.*: Londoni Magyar Okmánytár, Monumenta Hungariae Historica I.1. (Pest: MTA, 1859), 199–204, No. 38.: „Hoc viso Exercitus Transilvanicus totus reversus, nam Tartarus ad sinistrum latus omnes vires suas admovere coepit. Turbatis ordinibus et paucis Turcis instantibus (fugerant enim iam turmatim excepto peditatu pene omnes) nostri retrocedere ad flumen cum fuga coeperunt, peditatumque et qui cum illis eramus ad castra hostium reliquerunt, tantusque *terror panicus* illos invaserat, nondum urgente hoste, ut in medio victoriae cursu sese recolligere minime potuerint, flumenque paludinosum turpiter confuso ordine trajecerint per ea loca, quae paulo ante orantes et gratulantes transiveramus turpiter, retro ad castra, amisso maiori ex parte peditatu, exiguo hoste urgente reversi fugimus, inclinante iam ad vesperam sole. Fugit simili modo, et hostis simili *terrore panico*, Castrenses autem nostri viso nostrorum recessu, Castra nostra cum omnibus fere victualibus et cuiribus deseruerunt et fugerunt, non enim erant vallo munita, sic noctu hostis ad sua castra reversus, nos ad nostra iam deserta et lacerata, et paulo post ad unum omnes, a Principibus initio facto, castra, tormenta, et alia impedimenta bellica tentoria turpiter deseruimus. Similiter et hostis castra sua et impedimenta sua ac tormenta omnia deseruerat, steteruntque utrinque castra hostilia et nostra biduo sic indirepta. Postea hostis quandoquidem Agria sua duobus tantum milliariibus distabat sese ex fuga recollectit, castraque nostra et omnia obtinuit, et victor evasit.” [Kiemelés tőlem. L.B.]

Illésházi István 1592-től vezette feljegyzéseit. Ezekben részletesen beszámol a mezőkeresztesi csatáról is. Az 1596-os év nagy részét e csata leírása teszi ki. Hasonlóan a korábban felsorolt beszámolókhöz, nagy hangsúlyt fektet visszaemlékezésében a fosztogatók, vagy „zsákmányosok” megfutamodása, majd az egész sereg menekülése. Így írja le: „[A török táborban] minden az ázsiai sok temérdek aranyra esett vala. Azonban egy csoport török, az ki a magyar táborra bocsáttatott volt, egy falka janicsárral megfordulának, és az zsákmányosokra rohanának. Ezek a zsákmányosok megfutamodának, az seregek, az kik az tábor környül állottak is, német magyar (elfutamék, és így mind a) keresztyén sereg elfuta. [...] (senki sem) üzte, kergette s vágta őket, de az Isten így veré meg őket azért, hogy el(lenségét, a pogányokat) kezekben adván, azokat nem üldözék hazájok- és hitekért, hanem az gazdag p(rédának) erőlvén esztenek vala.”²⁹ Érdekessége a leírásnak, hogy elmeséli azt is, annyira nem voltak tisztában a menekülő seregek egyik oldalán sem az ütközet eredményével, hogy az összecsapások alatt elmenekült török csapatok Konstantinápolyban elhíresztelték, hogy a szultán elfutott, hogy megverték a csapataikat, és a szultán el is esett a harcokban. Ekkor zavargások kezdődtek Konstantinápolyban, és mielőtt a szultán a megszokottnál kevésbé dicsőségesen bevonult (vagy visszakullogott) volna a városba, utódlási harcok kezdődtek, melyeket zendülések kísértek, a török felkelők keresztényeket öltek, a keresztények viszont összefogva törököket mészároltak.

Giovanni Marco Isolano, császári ezredes, Székesfehérvár parancsnoka 1594 és 1602 között vezetett visszaemlékezéseiben szintén leírja az ütközetet. Történetének középpontjában meglepő módon Báthory Zsigmond áll, aki elsőként javasolta, hogy a csapatok a törököket üldözve keljenek át a patakon. Lelkesedését többek között a győzelmes havasalföldi hadjárata fűtötte,³⁰ és az volt a terve, hogy Szinánnal ellentétben most nem engedi ki ellenségét a kezéből. Ám Isolano szerint szintén ő volt az, aki jeleskedett a megzavarodott csapatok között a menekülésben is.³¹

Ugyancsak leírja, bár nem szemtanúként a már emlegetett Baranyai Decsi János is a csatát,³² és érthető módon a császári seregek szereplőivel szemben inkább az erdélyi csapatok

²⁹ „GRÓF ILLÉSHÁZI István följegyzései, 1592–1603”. In: *Magyar történelmi emlékek: Gróf Illésházi István nádor följegyzései, 1592–1603, és Hídvégi Mikó Ferencz históriája, 1594–1613, Bíró Sámuel folytatásával*, kiad. KAZINCZY Gábor (Pest: 1863) 35. Bővebben a feljegyzésekről: ÖTVÖS Péter, „Illésházy István följegyzései”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 25 (1988), 165–177.

³⁰ Erről az ütközetről szintén számos forrás tudósít, nyomtatásban is megjelent munkák a hadjáratban is részt vett Jacobinus János tollából a *Brevis enarratio*, valamint az ő munkáját tudósító históriás énekké átdolgozó ismeretlen szerző munkája. Mindkét mű 1596-ban jelent meg nyomtatásban Kolozsváron. Ugyancsak 1596-ban jelent meg Németújváron Pellérdi Péter haditudósítása (*Bathori Sigmondnak, Erdely orzagh fejedelmének győzhetetlen nyeresegeről*).

³¹ BENDA Kálmán, „A megboldogult Giovanni Marco Isolano gróf, Ő Császári Felsége ezredese, Székesfehérvár parancsnoka által leírt háborúk”, *Hadtörténelmi Közlemények* 30 (1983): 662. A támadásról a következőket írja: „Ebben a helyzetben a továbbiakat az erdélyi fejedelem döntötte el, akit bosszantott, hogy Havasalföldén Szinán pasának sikerült elmenekülnie. Arra gondolva, hogy itt is ugyanaz történik majd, nagyon erősködött a főhercegnek, Istent és az embereket híva tanúul, mondván, hogy nem szabad elszalasztani a már elnyert győzelmi lehetőséget.” És így részletezi a hirtelen zavart és menekülést: „Amikor azok, akik még szilárdan álltak, azt látták, hogy az elől lévők menekülnek, nem várva be, míg a helyzet tisztázódik, szintén menekülésbe kezdtek és szinte az egész hadsereg egyszerre csúfosan és végzetesen megfutamodott. A főherceg, a jóbarátai tanácsára, kitért a veszély elől, és erre határozta magát az erdélyi fejedelem is, aki, ahogy az előrenyomulásban mindenkit megelőzött embereivel, az első között volt a menekülésben is. Azok, akik hátrább voltak, hiába próbáltak megállni, mert saját visszarohanó embereink beléjük ütköztek és magukkal sodorták őket.”

³² Latin nyelvű munkájának ide vágó fejezete a következő címet viseli: „De praelio Christianorum cum Caesare Turcarum, et utrumque partium fuga atque clade”. A latin szöveg megjelent: *BARANYAI DECSI János Magyar históriája (1592–1598)*, kiad. TOLDY Ferenc (Pest: 1866), 273–282. Magyarul több fordításban is megjelent: BARANYAI DECSI János, „Báthory Zsigmond harcai a török ellen”. In: *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók*

és Báthory Zsigmond mozgására koncentrál. Az október 26-i eseményekről a következőket mondja: „Miután néhány órán át csetepatékban küzdöttek, s valameddig egyenlő reménnyel harcoltak, mindenfelé nagy mézszárlás kezdődik, s a törökök, nem tudni: komolyan-é vagy terv szerint megfutamodnak, s miközben a mieink erősen üldözik őket, nagy futva menekülnek. A mieink üldözik a futókat, s felbomlott sorokban versengve pusztítják őket, s az ellenségtől 109 ágyút elvesznek. Ezek mellett, aminek legkevésbé lett volna szabad megtörténnie, elmellőzik a hátuk mögött a hadi mozsarakat, s azt vélvén, hogy a törökök most már megállás nélkül futni fognak, benyomulnak a táborba, mely mindenféle igen értékes dolgokkal csodálatosan meg volt rakva, s kifosztják.”³³ Ezután leírja le, hogyan fordulnak vissza a janicsárok, a fosztogatókat látva, majd hogyan esnek a török csapatok a keresztény hadaknak mindkét oldalon. És a visszatámadás kimenetele természetesen nem volt kérdéses. „A mieink – folytatja Baranyai Decsi – a nem várt dolgoktól megrémültek, nem tudva, hogy kihez s hova fussanak. Hozzá még a nagy zsákmányolásban is elmerültek, olyan nagy biztonsággal, hogy egyik ezeket, a másik azokat a sátrakat foglalta bele urai számadásába, s ide-oda letűzött lándzsával jelezte, hogy az elfoglalóé. [...] Ezt látva Zsigmond fejedelem mindenkire rákiált, könyörög, hogy az egyszer már kivívott győzelmet vak félelmükben ne veszítsék el, s megparancsolja, hogy zászlaját szembeötlő helyen tűzzék ki. De minthogy páni félelem szállta meg mindnyájukat, mikor mármár rárontottak a törökök, hogy jobb időkre megőrizze magát, ő is elhagyja a tábort [...]. A szétszórt keresztényeket estvélig üldözték a törökök, s vágják őket, majd mikor már akadályozta őket a sötétség, este a táborukba visszatértek. Ha az éjszaka nem takarta volna el a futókat, emberemlékezet óta a legnagyobb vereség érte volna a keresztényeket.”³⁴ Megismétli a kortársak azon véleményét is, hogy ha megtartották volna a tábort, másnap kivívhatták volna a győzelmet. De, folytatja, „minthogy az Isten gögösségük, kapzsiságuk, s a keresztények egyéb bűnei miatt jogos haragra gerjedt, oly nagy félelem szállotta meg valamennyit, hogy bár mindenki azt kiabálta, hogy meg kell állni, s szembeszállni a törökökkel: senki sem mutatott példát, hanem mind egytől egyig jobbnak látták megfutamodni.”³⁵

Levelek, jelentések, visszaemlékezések. Ezek az eddig bemutatott, és a korban tipikusnak tekinthető források. Azt is biztosra vehetjük, hogy a csata nagyon élenken foglalkoztatta nem csupán a politikai elitet és diplomáciában érintett köröket, de Magyarország és Erdély lakosságát egyaránt. Ennek legkézzelfoghatóbb jelét többek között abban láthatjuk, ha prédikációkban találkozunk a témával. Sajnos, annak ellenére, hogy biztosan számos beszéd elhangzott a csatát követő napokban, hetekben, hónapokban, a korszakból nem igazán ismerünk sem nyomtatott sem kézíratos magyar nyelvű prédikációt, a források nem maradtak ránk, vagy az évszázadok viharai megsemmisültek. Egy beszédet mutatnék be mégis, mely bár későbbi másolatokban maradt ránk, bizonyíthatóan a mezőkeresztes utközet után hangzott el Kolozsváron az unitárius gyülekezet előtt. A *félelem* volt az, ami ezt a csatához kapcsolódó újabb forrást segítette azonosítani. A harmadik unitárius püspök, Enyedi György beszédei közül

Erdélyről II. Sárkányfogak, szerk. MAKKAI László (Budapest: Franklin-Társulat, [1941]), 134–136; BARANYAI DECSI János *Magyar históriája [1592–1598]*, ford., kiad. Kulcsár Péter (Budapest: Európa–Helikon, 1982), 332–342.

³³ BARANYAI DECSI János, „Báthory Zsigmond...”, i. m., 134.

³⁴ Uo., 135.

³⁵ Uo., 136. Más fordításban (BARANYAI DECSI János *Magyar históriája...*, 1892: 340): „De a kereszténynek gögje, kapzsisága, más gonosz bűnei miatt Isten jogos haragra gyulladt, és akkora rettegés töltött el mindenkit, hogy bár valamennyien az ellenállást és a barbárok elleni támadást hajtogatták, mégsem akadt, aki önnön példájával ezt megerősítette volna, hanem mind egy száligen meneküléssel mentették magukat.”

az 1596 második felére datálható beszédek közül ugyanis egyiknek a következő címet adta: *Panicus terror*.

A 6. triacas beszédei között is számos politikai témájú darabot találunk.³⁶ Az 1596 nyarára-őszére datálható, a kérkedékeny uralkodókról, a hamis tanítókról, a kegyetlenek megbüntetéséről és az ártatlanok megmentéséről, Isten büntetéséről, és a békéért való könyörgésről, penitenciatartásról, a veszedelemről, romlásról és menekülésről. A beszédek között olyanokat kereshetünk mely az erdélyi törökkel való harcok hatására születtek, mint amilyen Temesvár sikertelen ostroma volt. Itt csak egy részletet mutatnék meg a 175. beszédből, melyben Erdély és Kolozsvár elvesztét vizionálja a prédikátor, ha időben meg nem térnek, és Isten felé nem fordulnak:

„Vallyons nem így vala-e állapotja Erdélynek? Bizony, Erdélyben is támasztott vala az Úr igaz prófétákat, böcsülletessé tette vala Erdélyt, mint Júda országát. Látókat támasztott vala benne, de bizonyára immár annyéra alá kezde szállani, hogy nem hegynek, nem magas helyen állónak, hanem völgynek, látásnak völgyének méltán neveztetetik Jeruzsálemmel együtt. Megizené az hatalmas Úr Isten mind jegyei, égbeli és földön való jegyei és sok csudatételi által, s mind jámbor szolgálói által, hogy megver, megbüntet az gonoszságért. De vallyons mint vennék az emberek? Csak csúfságnak és nevetségnek tarták, erőssen zörgenek, tegzelődnek, regzelődnek, sok heábavaló beszédeket szólának az Úr ellen. De, úgymond, vaj, ki tömött népe vagyon Erdélynek? Kicsid ország Erdély, de nincs mássa széles ez világon, erős utai vadnak mindenfelől, nem külömb, mint egy erős kerített város. Annak felette oly erős havasok, kősziklák, sóbányák, vasbányák, erős helyek vadnak benne, hogy nincs az ég alatt, ami és oly erős nép, az ki minekünk árthatna, és azokból kivehetne, ha mi történjék is. De jövőn el csak az ellenség, meglátják, hogy nem búvunk el, nem megyünk a ház héjára, megmutatjuk fogunk fejérit. Jöjjön el csak, Istenre mondom, imígy, s amint vagyunk, habsoljuk le [a. m. mohón nyeljük le] őket! Jer, igyunk, társ, lakjunk, ugyan ki bánthatna minket? De mint járánk, tudod-e, kérlek, mint járánk? Úgy, az mint az próféta mondja. Hol vadnak az mi jó vitézink, hadnagyink, uraink? Azt halljuk, hogy nem vesztek el, nem vágattak le fegyver mia? De miért nem vesztek el? Mert csak akkor voltak jó vitézek, mikor itthon lakoztak, öttek, ittak, ott, ahol víni kellett volna, megszeppentek, mert nem mertek előállani, lappangottak. Azért szégyenvallásokra nagy sokan benne megköztettek, hogy ha tisztességekre meg nem akartak halni, immár gyalázattal, éhhel kell meghalniok. Mi penig fussunk bár, és hágjunk az ház héjára, hogy vagy elszaladhassunk, magunkat ótalmazhassuk, vagy keserűségünket kiálthassuk! Mert bizony eljűtt az öldöklésnek és letapodásnak és az siralomnak ideje.”³⁷

Azt is jól tudjuk számos adatból, hogy az évek óta hadat viselő Báthory Zsigmond az év júniusában szélnek eresztette zsoldos seregét, mert nem tudta azt finanszírozni. Ezután az ősz folyamán szedett össze egy talán 6-8000 katonából álló sereget, mellyel a keresztény csapatokhoz csatlakozott Mezőkeresztesnél.³⁸ Az is biztosra vehető, hogy az erdélyi városoktól

³⁶ Míg a triacas néhány a húsvéti ünnepkörhöz tartozó darabbal nyit, (ilyen a 167. és 168. beszéd), ezután politikai témájú beszédek következnek, melyek között találjuk az említett 193. beszédet. A beszéd több kéziratot változtatban maradt fenn: 5. Kolozsvári Kódex (Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca, Kolozsvár, Ms. U. 1228), 136v–142r. (Az 5. Kolozsvári Kódex a továbbiakban: K5.); Székelykeresztúri Kódex (Biblioteca Teleki-Bolyai, Marosvásárhely, Ms. 0439), 634–643. (A Székelykeresztúri Kódex a továbbiakban: Sz.) Modern kiadása: *Enyedi György prédikációi* 3. kiad. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2018), 333–362.

³⁷ A beszéd két változatban maradt fenn, K5-ben lévő változata csak az utolsó sorokat őrzi. Teljes változata: Sz, 363–383.

³⁸ Érdekes részlet Enyedi egyik nagy 17. századi kritikusának, Geleji Katona Istvánnak az életével kapcsolatban, hogy szülőfalujából, a Mezőkereszteshez közeli Gelejből tatárok rabolták el az ütközet után, Szolnokon pedig

és nemesektől kért anyagi segítség jelentős volt. Feltételezhetően erre utal Enyedi György 180. beszéde is,³⁹ ahol az uralkodó egyházi vagyonnal való támogatását fejtegeti, természetesen karakteresen katolikusellenes gondolatmenetben, ám helyett, hogy a harcokat támogatnák ezzel, véleménye szerint az erősebb uralkodónak történő adófizetésre kell ezt a vagyont felhasználni. A beszéd feltételezhetően Eger vár ostromának ideje körül születhetett. Ez a törökpárti politika nem áll messze Enyeditől, beszédgyűjteményében időről időre hangsúlyozza, hogy az erősebb uralkodónak (ebben az esetben a szultánnak és a portának) való behódolás nem szégyen. A beszédben különböző bibliai és történeti példák mellett még Leo pápa esete is előkerül, aki Attila elé jött, és könyörgött neki, hogy ne indítson támadást Róma ellen. Végül magát Krisztust idéz, aki tanítványai kérdésére azt feleli: Adják meg a császárnak, ami a császáré.⁴⁰

A véleményem szerint a mezőkeresztesi csatához köthető beszéd a 6. triacas 182. prédikációja, mely két változatban maradt fenn, az 5. Kolozsvári Kódexben és a Székelykeresztúri Kódexben. Címe csak az előbbiben van.⁴¹

A bibliai hely, amit Enyedi magyaráz, a Királyok második könyvének azon története, amikor is Samária városát az asszír sereg ostromolja. A városon kívül táborozó négy bélpoklos, vagyis leprás, miután már a városban is éhínség pusztít, a történet szerint az asszonyok már saját gyermekeiket ették meg, és még a galambganét is drága pénzen árulták élelemként, elhatározza, hogy elmegy az asszír táborba, hiszen ennél rosszabb helyzetben már úgyse lehetnek. Mert ha maradnak, feltehetően éhen halnak, ha pedig megölik őket az asszír táborban, akkor legalább vége lesz a szenvedéseiknek. Ám mikor odaérnek a táborba, megdöbbenve látják, hogy az üres, a sereg mindent hátrahagyott, élelmet, kincseket, sátrakat, fegyvereket, és elvonult.

Ez a pont az, ahol Enyedi egyszer csak bővebben kezd a közelmúlt eseményeiről beszélni. Elsőként a csatatéren a had megrémülésével kapcsolatban olyan magyarázatba bocsátkozik, melyből hallgatói jobban megértik a beszéd címeként választott kifejezést: *Panicus terror*. Ugyanis a következőket mondja:

„Az mi penig nézi az ok nélkül való indulat, félelem miatt való hadnak veszedelmét és megrémülését, nem újság, sem szokatlan dolog, mert erről az pogánok és külső históriákban is sok példáink vannak. És gyakorta megtörténik ez, főképpen az nagy, roppant táborokban és szörnyű sokaság közt, hogy csak nagy hirtelen, véletlen valami zendülés és szörnyű félelem támad, kinek okát és rendit akármint kérdezzék, akármint tudakozzák, mint s hogy esett, miképpen történt, semmiképpen meg nem tudhatják, végére nem mehetnek, ki miatt gyakran sok veszedelmek estek, esnek most is. Ezféle rettenésnek, mivelhogy végére nem mehetek az régiek, azt mondták és azt tartották, hogy ezfélének szerzője egy paraszt isten volt, az kit ők Pánnak neveztek, úgymint bálványimádó emberek, és ezféle rémülést *panicus terrornak*, azaz

törököknek adták el, ahonnan aztán anyja ki tudta váltani, és ezután a szerencsés megmenekülés után végleg az egyházi pálya volt az egyetlen vágya. Ld. BOD Péter, *Magyar Athenas* ([Nagyszében]: [Sárdi Nyomda], 1766), 90.
³⁹ A beszéd több kéziratos változatban maradt fenn: K5, 56r–61v; Sz, 498–509. Modern kiadása: *Enyedi György prédikációi* 3. ..., i. m., 150–165.

⁴⁰ Az ezt követő beszéd a tiszta és jámbor életre tanítja a híveket. Ezt követi egy prédikáció, melyről előadásom második felében szeretnék beszélni.

⁴¹ Kéziratos másolatai: K5, 67v–73v; Sz, 526–539. Modern kiadása: *Enyedi György prédikációi* 3. ..., i. m., 186–204.

Pán istentől szereztetett félelemnek hitták, kiről gyakor emlékezet és ugyan példabeszéd is költ közöttök.”⁴²

Majd, miután védelmébe veszi a pogányokat, akik csak azért hittek Pánban, mert nem ismerték az egy és igaz Istent, rátér a konkrét csata eseményeinek taglalására. És míg az 5. Kolozsvári Kódexben nem maradt fenn ezen kívül pontosabb utalás a csatára és annak időpontjára, az itt idézett Székelykeresztúri Kódexben Eger városának említése teszi biztossá a beazonosítás helyességét. A prédikátor ugyanis így szól:

„Nem kell erre világosb és alkalmasabb példa, mint az nemrégén mimagunkon esett iszonyú félelem. Nyilván vagyon ez mindeneknek, az kik arra az dologra emlékeznek vallástételekből, hogy amaz *Egernél* való, hadban való megrémülés és nagy félelem mind az két fél közt, azaz mind magyar és török közt volt. De minthogy szeretjük magunkat, ámbár vegyük magunknak, és ámbátor mondjuk azt, hogy volt oka az török félelmének és megfutamodásának, mert az mint hirdetik az keresztyének, erőssen vágják őket, az törökök rosszak, fegyvertelenek, tudatlanok, erőtlenekek voltak, az magyarok erősssek, vitézek. Azt kérdem azért, mi az oka tehát annak, hogy az mieink is, az keresztyének futottanak? Ha azt mondjuk, hogy senki nem volt utánok, mégsem mertek az táborban megmaradni, hanem minden marhájokat odahatták, az mint itt is mondja az szent história az szíriabeliek felől, csak életeknek megtartására volt gondjok. Ha az török, az mint hirdetik, inkább futott önállóknál, ha ők is táborokat pusztán hatták, ha éjszaka az magyar tábor, az mi táborunk pusztán állott? Mert ha az mieink azért futottak, hogy az török rajtok volt, tehát hamis, az mint hirdetik vala, hogy az mieink megtolták [a. m. (hadat rajtaütéssel) hátrább szorították] volt az törököt és megfutomtották volt őket, hamis, hogy ők még inkább futottak, mert érted, hogy mind az két fél futott.”⁴³

És végül:

„Látod azért, ugyanazoknak, az kik ott voltak, vallástételekből, hogy az mi veszedelmünknek fő oka volt az félelem, mely mindeneknek szívét minden bizonyos és elegendő ok nélkül befogta volt. Látod-e, ezt hitták, szerelmes atyámfia, keresztyén, az régiek *panicus terrornak*. Ez semmi nem egyéb, hanem az Felséges Istentől bocsáttatott megrémülés volt, mert akkor mindenek fülében oly iszonyú zúgás volt mind az két fél közt, mintha utánna dobogna mind az két félnek az ellenség. Ezt pedig az E. M. F. Úr Isten Mózes által ómagának tulajdonítja, hogy ő rettent meg, ő teszi félelmissé az vitézeknek és hadakozóknak szíveket. Tehát bizony az Istennek csapása és haragja volt az mi hadunkon, nemcsak valami történet, szerencsétlenség, az mint szoktunk szállani. Bizony, illenek azért Ófelségét megengesztelnünk.”⁴⁴

A beszéd végén Enyedi azt mondja el, hogy az, ahogy a leprások viselkedtek, az emberi életet meséli el. Mert mindennél fontosabb az éhség és szomjúság kielégítése, vagyis a testi szükségletek. Ezt követi a gyönyörködés kielégítése, vagyis mikor szép tárgyakat gyűjtöttek maguknak, és azt elrejtették. Az utolsó pedig a másokról való gondviselés. Ezért mentek a leprások a városba, és jelentették az ott lévőeknek, hogy elvonult az ellenséges sereg, és így megmenekültek, valamint élelemhez juthatnak. A másokon való segítség fontosságának taglalása után azonban visszatér a beszéd igazi tanulságához:

„Némellyek azt mondják: De, úgymond, csak az sáron által ne mentek volna, miénk lőtt volna az nyereség! Némellyek azt: De csak az sátorok közzé ne mentek volna! Némellyek: De csak az

⁴² Kézirat: Sz, 433. Modern kiadása: *Enyedi György prédikációi* 3. ..., i. m., 195.

⁴³ Itt a kódex másolója azt is megjegyzi, hogy ez történt a Havasalföldi ütközetben is, mikor Szinán seregeit Báthory Zsigmond sikeresen szétverte, kiszorítva a török seregeket Erdélyből. Kézirat: Sz, 435. Modern kiadása: *Enyedi György prédikációi* 3. ..., i. m., 197. (Kiemelés tőlem. L. B.)

⁴⁴ Kézirat: Sz, 434–435. Modern kiadása: *Enyedi György prédikációi* 3. ..., i. m., 197. (Kiemelés tőlem. L. B.)

kapzsinak [a. m. prédának, zsákmánynak] ne estek volna! De csak az németek ne futamodtak volna meg! Látod-e, ilyeneket beszélének az emberek, és soha nem akarják megesmérni, hogy az Felséges Úr Isten bolondítja meg, Ófelsége rémíti, ő futamtatja meg, ő teszi félelmissé vagy bátorságossá az ellenséget vagy pedig ömagát.”⁴⁵

Itt inti a püspök a hallgatóságát, hogy ilyen vereség után meg kell hunyászkodni, bűnbánatot kell gyakorolni, és Isten felé fordulni, mert különben hagyja egész Erdélyt elveszni:

„De térjünk az fő tanúságra, mely ez históriában adatik előnkben, mely imez, hogy valamely országos hadnak megnyerését, avagy megverését ne tartsuk történetnek, és soha onnat ki ne rekesszük az Úrnak akaratját és tanácsát. Miért? Azért, mert bizony kisebb dolog is soha nem leszen az emberek közt annak az Úrnak híre, akaratja és vezérlése nélkül. Ismerjük meg az ő haragját, ne mulassuk fülünk mellett az Ófelsége intését, érezzük meg sújtolását [a. m. verését], ne mondják mifelőlünk is azt, az mit Jeremiás Júda országa felől, cap. 5. [Jer 5,3]: *Uram, megvered őket, s nem fájlalák, ugyan megroncsolod őket, s mégsem tanulának, megkeményíték orcájokat és nem akarának megtérni.* De bizony nemhogy mi így nem panaszkodhatnánk |:ím:| Jeremiással együtt az mi sok prédikálásunknak, az Isten ígjéből való sok szép intésünknek megvetéséért, sőt, ha ugyan sírással panaszkodásunkat megelegyítjük is, nem volna csuda, mert úgy megroncsola, úgy megvere minket az Úr Isten, hogy ugyan csak mának valót hagyja meg bennünk. De tértünk-e meg? Tanultunk-e valamit az megroncsolás, az megverés után? Bizony, nem az kőnél, hanem az ércnél is erősebb, keményb az mi orcánk, az mi szűvünk. Kiért bizony félő, hogy ha mégis ebben megyünk elő, ennél is inkább meg ne rontson Ófelsége.”⁴⁶

A már ismert, és kiadott leveleken, jelentéseken, visszaemlékezéseken és történeti munkákon túl az eddig főképp a vallástudomány és az irodalomtudomány által elemzett forrásoknak, a prédikációk új és gazdag adatforrásává válhatnak a történettudományi kutatásokban. Az eddig kevésbé vizsgált korabeli prédikációs korpuszok újabb átböngészése, friss szemmel való olvasása talán átértékelheti ezt a sokszor figyelmen kívül hagyott szövegkorpuszt. És bár a *Török császárok krónikája* ma nem ismert verszakait nem tudjuk újraírni, az unitárius püspök beszéde termékenyen egészítheti ki a 16. és 17. század eddig már ismert politikai és történeti forrásait.

⁴⁵ Kézirat: Sz, 435. Modern kiadása: *Enyedi György prédikációi* 3. ..., i. m., 198.

⁴⁶ Kézirat: Sz, 438–439. Modern kiadása: *Enyedi György prédikációi* 3. ..., i. m., 202–203.